

Esborrar la història

El Valle de los Caídos és avui el l'últim símbol, abusi i descarat, per desmesurat, que queda intacte a Espanya del període franquista. El conjunt monumental pertany al terme municipal de San Lorenzo d'El Escorial, situat a la Serra del Guadarrama, a 58 quilòmetres de Madrid, 55 d'Àvila i 45 de Segòvia. Franco en persona va triar el lloc: el Risco de la Nava, un pic abrupte de roca viva, que calgué foradar, durant vint anys, per fer-hi la sòrdida i freda cripta que des del 1975 preserva, sota una llosa de 1.500 quilos, les seves restes mortals, davant les de José Antonio, fundador de la Falange, i prop dels ossos de desenes de milers de morts de la guerra civil, presumiblement de tots dos bàndols, tancats amb pany i forrellat darrere unes portes amb la inscripció: *Caídos por Dios y por España. 1936-39. RIP.*

Franco, l'any 1940, havia guanyat una guerra cruel, que ell mateix s'havia encarregat d'allargar tant com va poder. A les presons i els Destacaments de Treball que hi havia per tot Espanya els presos de guerra eren afusellats i castigats. Però alguna cosa li va fer pensar que amb tot allò no n'hi havia prou. El país malvivia en la misèria, mig Espanya era als seus peus i l'altra mitja a les presons, a l'exili, o tancada a casa, sense esperança.

El victoriós i omnipotent general, potser tement que la història no l'oblidés algun dia, va decidir, trenta-cinc anys abans de morir-se, d'iniciar les obres de construcció del seu magnífic panteó: El Valle de los Caídos. Quina necessitat hi havia de perdre tants de diners, tant de temps i tantes vides humanes construint una tomba? Cap. Era el seu deliri.

L'ansia de perpetuïtat, l'obsessiu esperit de venjança sobre els vençuts i els presos polítics i de guerra, la megalomania, el culte desmesurat a la seva persona, l'al·lucinació estètica imperialista, la passió funerària i el voler estar per sempre en contacte i protegit pel seu déu el van dur a idear aquell lloc fred, inhòspit, però segur, blindat pels segles del segles. L'únic que es pot dir en favor seu és que ho va aconseguir. Sempre que passem a prop recordarem qui va guanyar i quins vam perdre. Encara avui, al Valle, el nom de Franco és sagrat; la seva figura i el seu esperit romanen, com veurem més

El Valle de los Caídos és el monument més visitat del Patrimoni Nacional Español. Això no impedeix que les referències al seu simbolisme franquista siguin ignorades.

Francisco Franco. Sota una llosa de 1.500 quilos està enterrat el Generalísimo.

endavant, intactes, tan incorruptibles com el seu cos embalsamat. Qualsevol evidència que comentis sobre la història del lloc, és contestada, si tens sort, amb evasives. Franco, a la seva vall, va voler ser recordat com el gran benefactor.

La finca de Cuelgamuros, lloc on hi ha instal·lat el Valle de los Caídos, té 1.365 hectàrees i és protegida per un destacament de la Guàrdia Civil. S'hi entra per una portalada faraònica, l'entrada val 600 pessetes, i cal fer uns deu minuts de cotxe, per una sinuosa carretera, entre boscos de pins i roures, fins a arribar al peu de la cripta, l'abadia benedictina i l'hosteria. A mesura que t'hi acostes, van apareixent, entre els pins, xiprers gegantins, com pinzellades, que recorden, solemnement, el caràcter funerari de l'excursió.

A la base del monument, hi ha sis autocars de turistes i uns quants cotxes particulars, però l'aclaparadora monumentalitat del lloc fa que et sentis constantment sol i perdut. Tota aquesta desolació és coronada per una creu immensa que et guia, fantasmagòrica, al cap de pocs quilòmetres de sortir de Madrid. Fa 150 metres d'alçada, des del peu de la roca, i els braços, 46. Al peu de la creu, els quatre evangelistes de 18 metres i les quatre virtuts cardinals: prudència, justícia, fortitud i templança. Són obra de Juan de Avalos i recorden, de lluny, *Els màsters de l'Univers*.

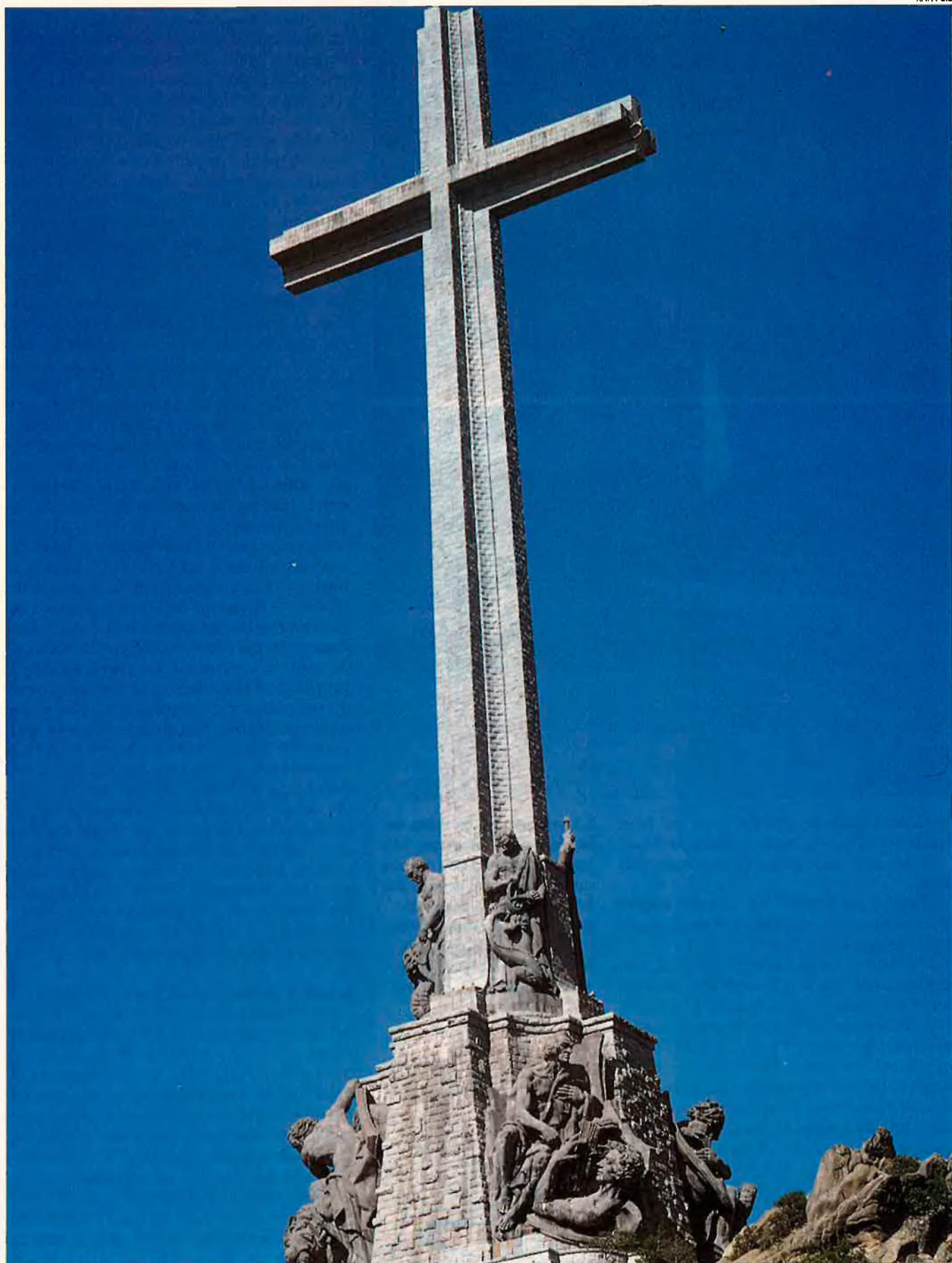
El flux de turistes i excursions de la tercera edat és constant. Segons dades de l'any 1991, el Valle de los Caídos va ser, amb 780.336 persones, el monument més visitat del Patrimoni Nacional. L'any passat hi van anar 650.000 persones. El que deuen explicar als turistes sobre la història del lloc i el significat d'aquest símbol és una incògnita. I encara que preguntis, no en treus l'aigua clara.

—Generalment, el que la gent vol saber és com es puja a la Creu, i on és la tomba de Franco —*diu un guia oficial a la porta de la cripta*—.

—*I per què creu que en vénen tants?*

—Perquè forma part de la ruta: el palau de la Granja, el monestir de l'Escorial i el Valle de los Caídos.

—*I si pregunten per la història de la construcció del monument, la guerra civil o la figura del general?*

RAFA GIL

—Contesto que, de política, ja en tinc prou amb la meua mare política —contesta rient—.

—Aleshores, quin tipus d'explicacions dóna vostè?

—Explico les dimensions, el valor artístic de les obres, els noms dels escultors i artistes que hi van prendre part, etc.

La història del monument és inexistent, una espessa boira que ningú no deixa que s'escampi ens separa del franquisme i la guerra civil. No hi ha ni tan sols una placa, ni un modest llibret que expliqui res. A la guia de mà, editada pel Patrimonio Nacional l'any 1985, només hi ha dues referències inevitables: "La idea del Monumento fue concebida por el anterior Jefe del Estado. A él se debe también la elección del lugar de emplazamiento". I "de trás se ha situado el sepulcro de Francisco Franco Bahamonde, que fue Jefe del Estado Español, fallecido en 20 de noviembre de 1975 e inhumado en la Basílica del Valle de los Caídos". Res més.

La primera plaça dura de la història d'Espanya. Una superfície de 30.600 metres quadrats, que el primer d'abril de 1959 era plena de gom a gom de falangistes, militars i tota la panòpia franquista escoltant el discurs inaugural del general.

Es mantenen, però, dues immenses àguiles inconstitucionals, picades en pedra, que presideixen, a banda i banda de l'entrada de la cripta, la primera plaça dura de la història d'Espanya: una superfície de 30.600 metres quadrats, que el primer d'abril de 1959 era plena de gom a gom de falangistes, militars i tota la panòpia franquista escoltant el discurs inaugural del general: "Sería pueril creer que el diablo se someta; inventará nuevas tretas y disfraces, ya que su espíritu seguirá maquinando y tomará formas nuevas de acuerdo con los tiempos."

La història. Felip II va començar a construir el monestir de l'Escorial, el segle XVI, per commemorar la batalla de Sant Quintí. Franco, que no va poder ser rei, per no ser menys, va pensar de fer el mateix i no gaire lluny d'allà. El primer d'abril del 1940, Franco davant tota la seva plana major va fer explotar la primera barrinada simbòlica, amb què ençetava la construcció del monumental complex funerari. En un any s'havia d'acabar la cripta, però les obres es van eternitzar durant gairebé vint anys.

Segons que recull Daniel Sueiro al llibre *La verdadera historia del Valle de los Caídos*, a final del 1943 i, segons fonts de la premsa de l'època, hi havia uns 600 presos polítics i de guerra treballant en la construcció del Valle. Aquests penats s'acollien al règim de reducció de condemna pel treball. Les obres, les dirigia l'arquitecte Pedro Muguruza, director general d'Arquitectura, i es distribuïen en tres destacaments: Molán, San Román i Banús, que duïen els noms de les primeres empreses constructores del conjunt. Les condicions de treball eren duríssimes: el fred, una alimentació deficiente, la feblesa física dels presos, la inexperiència i la pressa que tenien d'acabar el monument van ocasionar molts accidents mortals. Les xifres són vagues. Segons Sueiro, el metge declarà 14 morts, que el seu ajudant apujà a 18, i això sense comptar ferits, amputacions i tots els qui van morir víctimes de la silicosis en els anys successius.

L'últim pres. Miguel Rodríguez Gutiérrez va ser l'últim pres que va sortir del Valle de los Caídos, quan, cap a l'any 50, l'arquitecte Diego Méndez va substituir Muguruza, greument malalt. Aquest any es van acabar els treballs forçats. Diego Méndez va demanar de treballar amb obrers contractats, encara que alguns dels presos van continuar treballant-hi després de complir condemna. Molts d'ells no sabien on anar i temien les represàlies.

—Els morts no van ser ni 14, ni 18 —recorda avui Miguel Rodríguez—; segons els nostres comptes van ser 58, com a mínim, 200 accidentats de consideració, els de la sili-

cosi posteriors i... el que no sabem. Les condicions de treball eren brutals. Quan es construïa la cripta posaven els petards sense avisar els qui hi treballaven. Allò era pitjor que els camps nazis”.

Miguel Rodríguez, autor del llibre *El último preso del Valle de los Caídos* té avui setanta-un anys. Va ser detingut l'any 43, als vint anys, perquè el seu germà havia estat comisari de la 50 Brigada de l'exèrcit republicà. El van condemnar a 30 anys. Va passar per Carabanchel, la presó escola de Yserías, i el Destacament de Treball de Chozas de la Sierra. Del 1945 al 50 va ser destinat als destacaments de treball de Cuelgamuros, al Valle de los Caídos.

—Quan jo hi era hi havia uns mil presos polítics, entre els tres destacaments, tot i que cap als últims anys de ser-hi jo també van començar a portar-hi presos comuns, si tenien algun ofici que interessés per a la construcció de tot allò. També hi havia alguns treballadors lliures, però pocs. Crec que Franco, amb aquella obra, pretenia perpetuar-se en el temps i en la història. El Valle és una obra faraònica del feixisme feta a costa dels vençuts. Per mi és el *Valle de lágrimas de los vencidos*.

—Com era el menjar i el tracte que rebien?

—A mi, que havia estat a Carabanchel, en un principi em va semblar que el menjar era millor; és clar que això depenia del destacament que et tocava. Els qui estaven sota les ordres de Banús eren els qui ho passaven pitjor. Allò que els donaven no era menjar, eren trosos de carbassa en sopa. També eren els qui tenien menys llibertat de desplaçar-se als altres destacaments. Deien que allà manava la dona del cap del destacament. Fins i tot, en una època, va fer anar tots els presos amb un distintiu a la sola-

Miguel Rodríguez: “Crec que Franco, amb aquella obra, pretenia perpetuar-se en el temps i en la història. El Valle és una obra faraònica del feixisme feta a costa dels vençuts.”

pa que indicava si havien estat condemnats a mort o només a trenta anys.

—Hi havia alguna mena d'organització interna dels presos?

—Jo vaig organitzar-hi les JSU (Joventuts Socialistes Unificades). Vam arribar a fer un diari clandestí que es deia *El Valle*, fins que gairebé em van pescar. Calia anar amb peus de plom, els caps de destacament tenien molts

acusetes entre els presos. Nosaltres volíem pensar que treballàvem perquè algun dia allò es convertís en una Universitat del Proletariat, en un seminari d'Història d'Espanya. Ja saps que diuen que la presó és la universitat del proletariat... Però no ha estat així.

—Franco hi anava sovint? Alguna vegada es va adreçar als presos?

—Sí que hi venia, però mai no va parlar amb nosaltres. Recordo que un dia vaig sentir la seva veu que deia: *a la izquierda, los rojos, y a la derecha, nosotros*.

ARXIU

Miguel Rodríguez. Ell va ser l'últim pres que va sortir del Valle de los Caídos.

La cripta. Tot el simbolisme i les vel·leïtats estètico-religioses del general es fan sentir a la cripta amb tot el seu pes aclaparador, angoixant. Segons la guia: *“En la Cripta hicieron acto de presencia todas las dificultades inherentes a la original concepción del Monumento.”* Pel que es veu, a part haver de suportar el pes de la cúpula, tot foradant la roca, també havien de suportar la pressió de les parets laterals de la muntanya, sense perdre la idea original que era de construir una nau en forma de creu. I tot això, amb els mitjans humans i tècnics de què disposaven.

Salvador de Madariaga la va batejar com Nuestra Señora de la Oquedad, definició exacta: és un forat de 262 metres de llargària, excavat en la roca en forma de basílica. El vestíbul i l'espai intermedi fan 11x11 metres, però a la nau central es dupliquen a 22x22. Segons que explica Daniel Sueiro en el seu llibre, un dia, Franco, a la porta de la cripta va dir: *“A esto le faltan dimensiones. Da la sensación de que entramos en un túnel”*. Diego Méndez, el nou arquitecte, va decidir de duplicar les dimensions, i per això d'11x11 van passar a 22x22.

Damunt la porta d'entrada a la cripta torna a haver-hi una nova creació de Juan de Ávalos. En aquest cas una pietat, cosina germana de les escultures que hi ha al peu de la Creu.

Entrant, a mà dreta, una paradeta de souvenirs diversos: caramels, plats de ceràmica amb la creu, una mena de coses com joies antigues que deuen ser-hi per influència de l'Escorial, el llibre *El rey*, postals, vídeos, guies, etc.

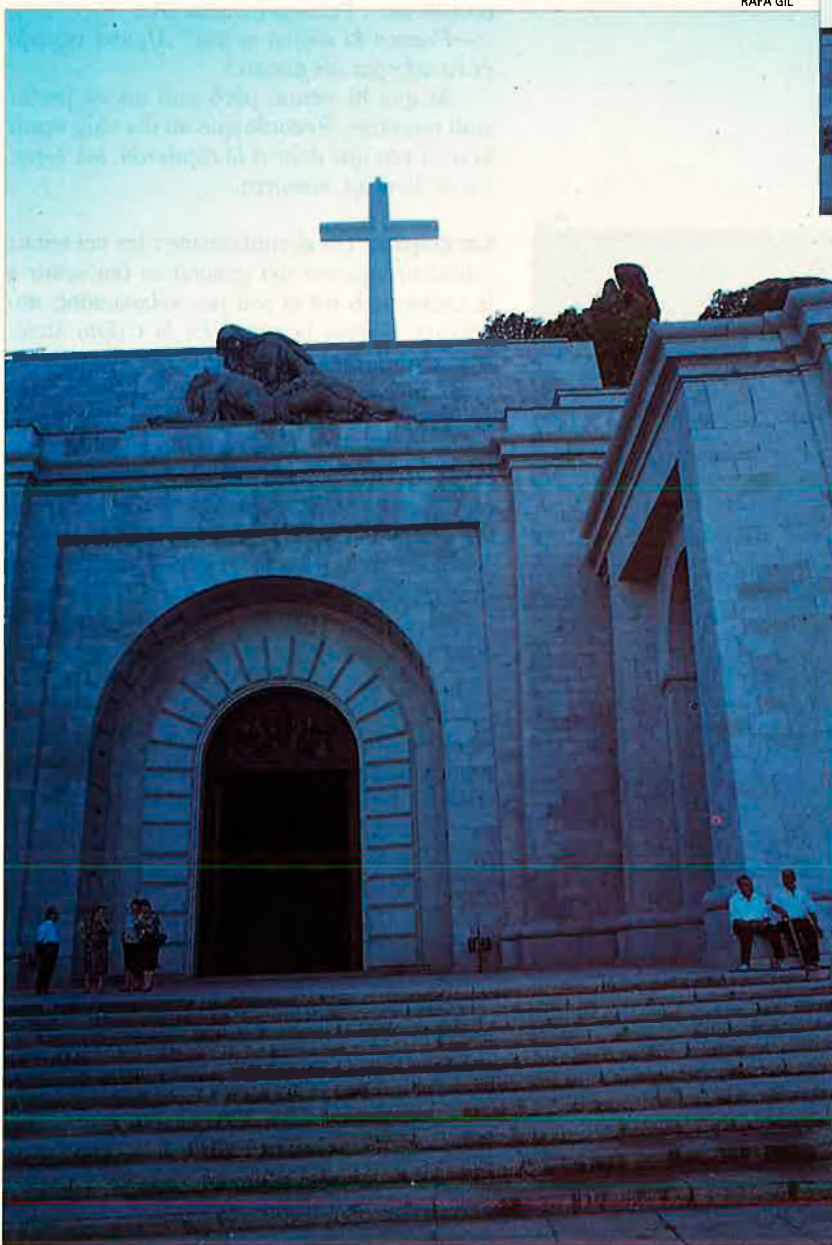
—Tenen objectes amb la imatge del Caudillo?

—No, això a Madrid, a la Fundación Francisco Franco.

Al fons d'aquest primer recinte hi ha una placa que adverteix: "*Silencio. Lugar sagrado*".

A l'interior, a les parets de pedra picada hi ha dues inscripcions: "*Francisco Franco. Caudillo de España. Patrono y Fundador inauguró este monumento el día 1 de abril de 1959*". I al costat: "*S. S. Juan XXIII erigió esta iglesia en basílica por breve de 7 de abril de 1960 y fue consagrada el día 4 de junio del mismo año por el cardenal Gaetano Ciconani*".

Tal com avances pels gairebé 300 metres que et porten a la sepultura, el món et va caient a sobre i cada vegada fa més fred.

Entrada a la cripta i àngel. Les vel·leïtats estètico-religioses del general es fan sentir a la cripta amb tot el seu pes aclaparador.

l'esquerra, la Mare de Déu d'Àfrica, la de la Mercè, patrona dels captius, i la del Pilar. Una mena de torxes de ferro forjades en forma d'àngels fan una tènica llum groga que ens il·lumina el camí.

Abans d'arribar a l'extrem de la nau principal, lleigeixo, per si no n'havien tingut prou amb les marededéus, que "*vigorosos contrafuertes coronados por esculturas representativas de las fuerzas de los Ejércitos de Tierra, Mar y Aire y Milicias, dividen y decoran el tramo*". Són una mena d'estàtues, d'estil realisme socialista, però amb clares influències nacional-catolicistes, és a dir, un pastitx que fa feredat, però tan grosses que espanten.

Al fons, l'altar, situat en la verticalitat de la Creu que hi ha sobre la muntanya, i les sepultures del general Franco i José Antonio. Totes dues tenen un ram de clavells frescos al damunt. Els turistes filmen en vídeo la tomba de Franco. Si la trepitges ningú no s'immuta. No sé per què sembla impossible que el seu cos dissecat pugui jeure aquí sota. Damunt l'altar hi ha una gran cúpula que escenifica exèrcits d'àngels, bisbes, monges, missioners i capellans que pugen al cel. Déu, en forma de Pantocràtor desproporcionat, és al centre del cel i entre els senyors que pugen n'hi ha un de vestit de romà, un parell amb la bandera espanyola i un amb la de Falange. La guia diu: "*Cristo sedente, rodeado de ángeles,*

centra una serie de grupos de santos mártires, en sus distintas profesiones, que caminan hacia la Gloria de Dios". Segons els autors, aquest bunyol monumental és una "orgía de color".

A les dues capelles que acaben de configurar la creu de la planta, hi ha dues portes de fusta, amb la mateixa inscripció: "Caídos por Dios y por España. 1936-1939. RIP". A través de les reixes de les portes s'endevinen unes misterioses galeries que semblen comunicar amb l'infern directament.

Diuen que, al Valle de los Caídos, hi ha restes d'unes quaranta o cinquanta mil persones, provinents de cementiris de la guerra, i moltes altres de traslladades per desig de la família.

Els calguts. Un dels arguments que, fins avui, han servit per a justificar el manteniment intacte de la basílica ha estat que és un monument a la *reconciliación nacional*, un lloc per a enterrar-hi els morts dels dos bàndols participants en la guerra civil. És evident, pel que hem vist fins ara, que aquesta teoria es va anar cuinant amb el temps, per justificar-se, o bé per congraciar-se amb el Vaticà, car sembla que aquesta va ser una condició clara per a reconèixer la basílica oficialment, com van fer.

És clar que aquesta no va ser, ni de bon tros, la idea inicial. Explica Daniel Sueiro a *La verdadera historia del Valle de los Caídos* que l'any 1949, al cap de deu anys d'acabada la guerra, va haver-hi els primers problemes. També feia deu anys dels primers morts de la guerra. Segons la llei vigent aleshores, aquest era el temps límit per a mantenir els cadàvers a les sepultures inicials. Passat aquest temps, o els traslladaven a la fossa comuna o a nínxols familiars. Una ordre ministerial de Presidència de Gobierno, de l'11 de juliol del 1946, va solucionar el problema prorrogant indefinidament aquell termini de deu anys, sempre que es tractés de "restos de caídos en nuestra Guerra de Liberación, tanto si perecieron en las filas del Ejército Nacional como si sucumbieron asesinados o ejecutados por las hordas marxistas, en el período...". Cap referència als vençuts.

En canvi, l'any 1958 sí que hi fa una curiosa referència la nota dels governadors civils:

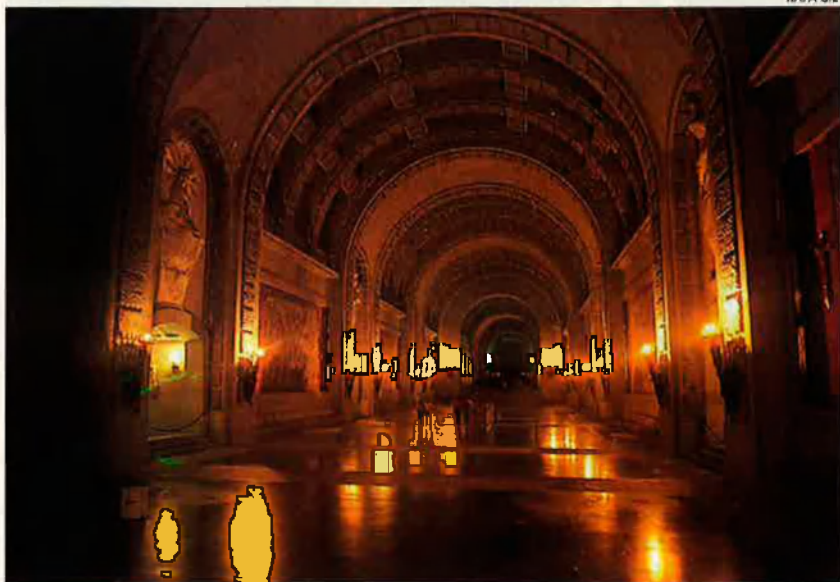

Dalt, cúpula de la cripta. Baix, la cripta. Tal com avances pels 300 metres que et porten a la sepultura, el món et va caient a sobre i cada vegada fa més fred.

"uno de los principales fines fue el de dar en él sepultura a quienes cayeron por Dios y por España y a cuantos cayeron por nuestra Cruzada, sin distinción del campo en que combatieron...". Finalment, s'imposaven dues condicions clau: que els candidats fossin espanyols i catòlics. I que ho consentís la família.

Diuen que, al Valle de los Caídos, hi ha restes d'unes quaranta o cinquanta mil persones, moltes d'elles sense identificar, provinents de cementiris de la guerra, fosses comunes, i moltes altres de traslladades per desig de la família. A banda tot, a les fosses comunes i cementiris de pobles del Front, es podien identificar, l'any 58, amb certesa, el bàndol a què pertanyien el que quedava dels cadàvers?

L'historiador Eduard Pons Prades, sergent de metralladores de la 105 Brigada Mixta i capità de la guerrilla espanyola a França, m'explica que a Navas hi havia un cementiri de requetès. "Hi havia unes cent tombes. Un bon dia l'enterraments va veure que la Guàr-

dia Civil buidava el cementiri. 'Què fan?', els va dir. 'Tu calla, o et femem també en una bossa -li van contestar-. Ens els emportem al Valle de los Caídos'. L'any següent, quan les famílies van anar al cementiri, procedents d'altres punts d'Espanya, van comprovar amb indignació que els morts ja no hi eren. No respectaven ni els seus... Però, de republicans, també se'n van endur. L'any 63, quan vaig tornar a Espanya, vaig anar al cementiri de Zarzalejos a visitar la tomba de dos companys meus, de la lleva del biberó: Armando Genovès i Genaro Gràcia, del barri del Padró, de Barcelona. Tampoc no hi eren. Figuraven al registre, però, els cossos, se'ls havien enduts al Valle de los Caídos".

De fet, és com a la pel·lícula de Tavernier, *La Vie et rien d'autre*, l'única diferència és que, per comptes d'intentar d'identificar-los, un cop acabada la guerra, aquí els van treure

Avui dia a les oficines del Valle les consultes que més reben són de gent que busca, sovint infructuosament, la destinació final dels ossos dels familiars.

i traslladar de les tombes vint anys després d'acabada. Avui dia a les oficines del Valle les consultes que més reben són de gent que busca, sovint infructuosament, la destinació final dels ossos dels familiars.

Els benedictins. La comunitat religiosa que va acceptar l'abadia que havia construït Franco, van ser els monjos benedictins de Silos, encapçalats per Justo Pérez de Urbel, primer abat de l'abadia de Santa Cruz. L'abat Escarré mai no va voler col·laborar en la faraònica obra del general.

El monestir benedictí és situat a la zona posterior del monument de la Creu. Monestir, escolania i hosteria formen una gran plaça, de 300 metres de longitud per 150 d'amplada, units per dues galeries d'arcs de granit i sostres de pissarra. Com la resta del conjunt de monuments que conformen el Valle, la sensació que té el visitant és de buidor absoluta.

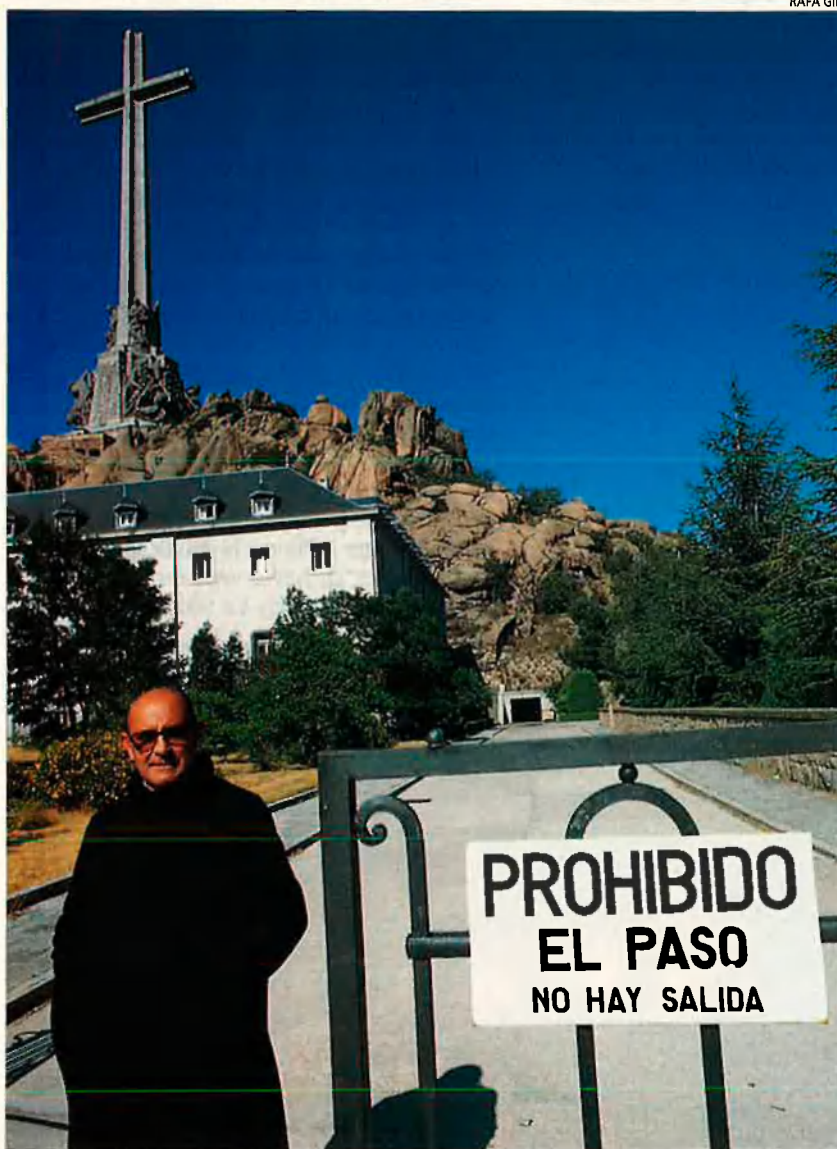
El pare Alejandro fa trenta-sis anys que, amb interrupcions, és membre de la comunitat. Va ser-ne prior del 1972 al 1979. Es manifesta una mica molest pel que anomena "una imatge mancada de realitat" i "tergiversació històrica" dels comentaris que fan historiadors i periodistes, sobre el fet que el Valle de los Caídos va ser construït per presos polítics. "S'ha exagerat. Sí que n'hi havia, però no tots ho eren, i també cal dir que molts es van quedar aquí, treballant, quan els van donar la llibertat, perquè s'hi trobaven bé".

L'èxit de visitants que té el lloc, l'atribueix a l'interès ecològic, als pins, a l'aire fresc i a la possibilitat de passar un dia a l'aire lliure amb la família. Creu que la història anirà posant les coses a lloc: "la Comunitat no entra en el tema polític. Franco era un personatge controvertit, però ara s'ha d'anar implantant una altra realitat".

Sobre les condicions de treball, afirma que aquí es va treballar com es treballava aleshores a Espanya i que, moltes de les morts, "dinou, que són moltes", es van produir per precipitació. "Fixi's, una cosa curiosa és que en la construcció de la Creu, que era difícilíssima, no hi va haver cap mort".

Segons ell, tots els cossos que hi foren traslladats per rebre-hi sepultura va ser per sol·licitud expressa de les famílies. Quan li preguntem si el fet d'acceptar aquella abadia va significar un aval de l'Església al règim, ell contesta amb una altra pregunta: "Qui ha viscut emparat per qui? No crec que l'Església n'hagi tret un gran profit".

Actualment la comunitat és formada per 27

El pare Alejandro. El monjo benedictí atribueix l'èxit de visitants al Valle de los Caídos a l'interès ecològic de l'indret.

monjos benedictins i els nens de l'Escolania. En sortir a la gran plaça, mentre ens acompanya a visitar el cementiri dels monjos, on hi ha la tomba de Justo Pérez de Urbel, el pare Alejandro mira el nítid cel blau i exclama: "Llàstima que no hi hagi algun núvol per trencar la monotonia del cel".

A l'hosteria del davant que, segons la guia, és dedicada preferentment a reunions de caràcter religiós i cultural, continua havent-hi aquella persistent i ja coneguda buidor. Mobles solemnes, d'estil rústic espanyol una mica tronat i una laberíntica excursió fins al bar. A la sortida, en una vitrina, hi ha un llibre, entre alguns altres, que crida l'atenció. *Francisco Franco. Cristiano Ejemplar*. Autor: Manuel Garrido Bonano, OSB. L'edita la Fundación Nacional Francisco Franco, en la col·lecció "Azor" d'estudis contemporanis. És un llibre relativament nou, la primera edició és del 85 i la tercera del 88. A la portada, una foto del general, de paisà, agenollat en un reclinador meditant, amb un missal a les mans.

—Ja sap qui és l'autor? —ens diuen quan l'anem a comprar.

—No.

—És un monjo dels d'aquí davant.

—Ah, i què vol dir, amb això?

—Que el llibre és fet seriosament.

El llibre en qüestió és un intent d'impulsar la beatificació del general amb el que vol ser un estudi fonamentat del seu profund cristianisme. L'autor, en el pròleg a la tercera edició, parla del caràcter sobrenatural de *nuestra Cruzada* i afirma que ha rebut la carta d'un pare franciscà de Larache comunicant-li que fins i tot els musulmans llegeixen el seu llibre amb devoció. La resta és un compendi d'aquell nacional-catolicisme més recalitrant i terrorífic qua va existir a Espanya durant el franquisme.

Marxem a poc a poc, és l'hora que se'n van

Hosteria. Dedicada preferentment a reunions de caràcter religiós i cultural.

els últims autocars de turistes. No fan cara d'haver-s'ho passat ni bé ni malament. Senzillament, continuen la ruta que els han marcat.

Sembla impossible que encara pugui existir aquesta mena de pactat silenci sobre la figura de Franco i sobre el significat actual del Vall. No és un monument a la reconciliació. Ni té valor artístic. Ningú no s'ha atrevit a profanar-lo, donant-li una altra significació. Quin sentit té mantenir-lo així, si és una cosa que ens hauria d'avergonyar? Des de quan és millor oblidar, callar i silenciar la història? Qui es va inventar aquesta gran mentida?

Torno a llegir la guia: "*Desde el primer momento el visitante halla conjugadas con sin par sabiduría la naturaleza agreste y el arte y la ciencia, ensamblados con admirable perfección*".

I a la nit, quan es fa fosc i el sol vermell es dissipa pels camps de Castella, marxen els últims autocars de turistes, es tanquen les portes de la cripta, els benedictins resen les seves oracions, els nens de l'escolania canten la salve, la guàrdia civil custodia, com en els vells temps, tota la vall i els voltors travessen el cel.

El seu cos, embalsamat, cruix de satisfacció sota una llosa de 1.500 kilos, content de saber que, a aquesta hora del dia, tot Espanya, infinitament agràida, deixa estar el que fa, es posa en firmes i alça el braç, mirant cap a la Creu del Valle de los Caídos, esperant que es decideixi a fer un gest que ens torni a guiar a tots pel bon camí.

Xavier Montanya

Cementiri dels monjos benedictins. Situada davant l'hosteria s'hi troba la tomba de Justo Pérez de Urbel.